

Från altarring till prästgårdskök – om plats, rum och kön

Birgitta Meurling

Rebecka¹, kvinnlig präst i Göteborgs stift, berättar för mig att hon i mitten av 1980-talet deltog i en internationell konferens i Sverige, där präster från många länder var närvarande. Mot slutet av konferensen ställde en kvinnlig delegat från Asien frågan, varför ingen kvinnlig präst hittills hade fått celebrera vid nattvarden. Arrangörerna skyndade sig då att tillmötesgå denna önskan och Rebecka var en av de präster som ombads tjänstgöra vid påföljande nattvardsgång. När hon väl befann sig innanför altarringen, visade det sig att hennes placering misshagade den manlige gudstjänstledaren. Han förde henne vänligt men bestämt till andra sidan av altarringen, varvid Rebecka insåg att altarringen var delad i mitten, så att kvinnoprästmotståndarna kunde ta emot nattvarden på den sida där manliga präster tjänstgjorde, medan övriga kunde välja den sida där också kvinnor var celeبرانter.

Även om det enligt Den heliga skrift inte skall vara jude eller grek, skiljer vissa falanger inom Svenska kyrkan mellan man och kvinna innanför altarringen. Det är ett av många exempel på kyrkans dikotomiska – eller komplementära om man så vill – könsförståelse, som genomsyrar allt från de heliga texterna till prästgårdens planlösning. Om detta handlar denna artikel, närmare bestämt om den fysiska miljöns beköna(n)de och könsdikotomiserande² karaktär. Att som kvinnlig präst förpassas från den ena delen av rummet till den andra, visar att det fysiska rummet har

könsmissiga gränser samt att handlingen inrymmer en maktdimension: den manlige prästen tar sig rätten att utnyttja sitt tolkningsföreträde och sin könsmacht.³

Avsikten med artikeln är att diskutera det fysiska rummets könsmissiga innebörd utifrån följande frågor: Vad kan en prästgård säga oss om könsens sfärer i det fysiska rummet och om arbetsdelningen mellan könen? Hur uppfattar kvinnliga präster och prästfruar de kyrkliga miljöer de rör sig i? Kan dessa miljöer sägas påverka deras könskonstituering? I så fall hur? Finns en maktaspekt involverad? Exempelen har hämtas från mina undersökningar om kvinnliga präster respektive prästfruar (Meurling 1996b, 1999).⁴

Många kyrkliga miljöer, som fortfarande används och bebos, skapades i en tid som radikalt skiljer sig från dagens samhälle. De sociala hierarkierna och könsrollerna hade andra förtecken, vilka lämnat spår och avtryck i den fysiska miljön, i kyrkorummets och prästgårdens gestaltning. Prästen var tidigare tveklöst av mankön och hade kyrkan, församlingen och i begynnelsen också åkern som arbetsfält. Hans hustru var verksam i prästgård och församling som husmor och församlingsmoder, långt tillbaka även som bondmora. Präst och prästfru rörde sig huvudsakligen i samma fysiska miljöer, men dessa hade ofta köns-specifika innebörder. I det följande kommer den gamla prästgårdskulturen att utgöra bakgrund för en diskussion om hur dagens prästfamiljer uppfattar

V. Vrams prästgård, byggd på 1700-talet, flyttades år 1927 till Kulturen i Lund. Foto: Lars Westrup.

de kyrkliga miljöer de kommer i kontakt med, men först en kort presentation av några i sammanhanget relevanta begrepp.

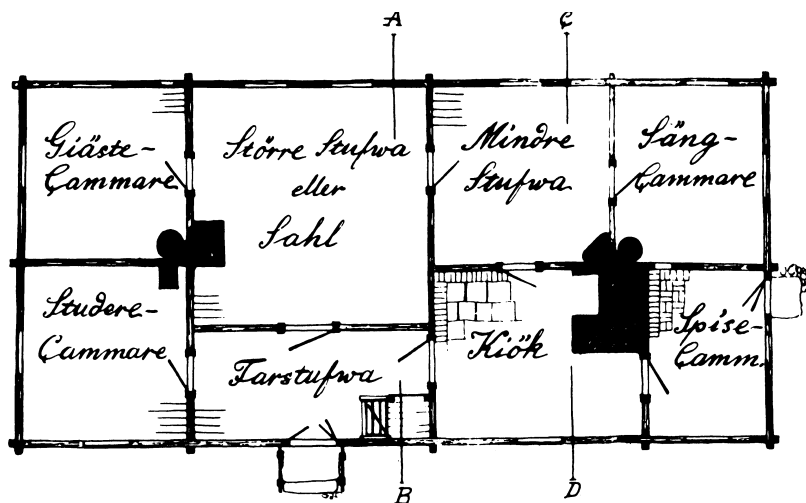
Plats, rum och kön

Två begrepp som har relevans för denna artikel är *plats och rum* (eng. place and space), ett begreppspår som diskuterats flitigt inom den så kallade landskapsforskningen av geografer och andra. Med rum avses här fysiskt avgränsade ytor, vilka brukar förknippas med statiska tillstånd, medan plats snarast associeras till mänsklig aktivitet och identitet. Enligt kulturgeografen Doreen Massey (1994) konstrueras platser som kulturellt specifika. Olika individer formar och tolkar dem olika i olika tider och vid olika tidpunkter, vilket mina informanternas förhållningssätt till prästgårdsmiljön utgör ett exempel på. Nya erfarenheter kan också få människor att om-

tolka miljöer. Platsen skapas således genom rumsliga processer, som är ”fyllda av konflikter, historier och möjligheter” (Saltzman & Svensson 1997:12f).

Diskussionen om plats och rum är givetvis central inom forskning rörande landskap och fysiska miljöer, men begreppen är inte helt lätta att använda. För det första är det svårt att göra någon skarp åtskillnad mellan rum och plats. Det handlar i stället, som redan antytts, om processer: rummet laddas med betydelser och blir en plats. För det andra är det svårt att inte blanda samman en vetenskaplig användning av begreppen med en vardaglig, vilket är uppenbart också i föreliggande text.⁵

Oavsett hur man förhåller sig till diskussionen om plats och rum, kan man konstatera att den fysiska miljöns gestaltning och kulturella innebörd har betydelse på flera plan – inte minst för individens könskonstituerings-

Planritning över Västra Vrams prästgård på Kulturen i Lund. Källa: På Kulturen i Lund.

process⁶, vilket denna artikel vill visa. Vissa platser sänder ut budskap om såväl social tillhörighet som kön⁷, vilka tolkas på olika sätt av olika människor. Orvar Löfgren uttrycker det enligt följande:

Rumsupplevelsens historia handlar om hur rymd, rum, yta och landskap utnyttjats och upplevts, brukats och befolkats av människor, föremål, idéer och symboler: hur det fysiska rummet blir till ett socialt och kulturellt rum. Så kan till exempel en samhällsordning eller en social hierarki rumsliggöras i termer av närhet och distans, privat och offentligt eller högt och lågt (Löfgren 1997:65).

För att visa detta skall vi stifta bekantskap med en känd numera museal byggnad, Västra Vrams prästgård på Kulturen i Lund, och utifrån denna konkreta miljö diskutera de ovan angivna tankegångarna innan vi går vidare i resonemanget.

En beköad planlösning

Västra Vrams prästgård tillhör de byggnader, vars funktion avsevärt förändrats under århundradenas lopp. Från att ha fungerat som en levande prästgårdsmiljö, har byggnaden flyttats till ett museiområde, vilket ger den en tillbakablickande karaktär. Miljön förevisas i "fryst" skick, vilket innebär att vi tidsmässigt

aldrig kan förflytta oss längre än till 1700–1800-talet när vi besöker huset och det är som historiskt exempel jag kommer att använda mig av det i följande resonemang.

Västra Vrams prästgård stod färdig 1757 och består i dag av en låg, vitmenad länga omgärdad av en trädgård med välklippta buxbomshäckar. Prästgårdsträdgårdarna började under 1700-talet inta en mellanställning mellan herrgårdarnas parkanläggningar och bondgårdarnas mer nyttoinriktade köksträdgårdar. Detta var ett av flera sätt att uttrycka status och social tillhörighet. Prästfolket i Västra Vram kommunicerade även sin sociala tillhörighet genom att i en separat byggnad inrätta en så kallad folkstuga, där tjänstefolket fick inta sina måltider. Detta antyder att en ny präst- och prästfruroll, som markerade ett socialt avståndstagande mot såväl den tidigare bondeprästen som mot tjänstefolket, skapades under 1700-talet (Arvastson 1976:161). Men planlösningen talar inte bara om sociala hierarkier utan också om kön, vilket skall studeras närmare enligt utgångspunkten att könsrelationer och könsskillnader både påverkas av och påverkar den rumsliga stukturen. Rumets utformning antas således reflektera kulturella föreställningar om kön och arbetsdelning (Meurling 1996a, Telste 2000:1).⁸

Om man studerar planlösningen i Västra Vrams prästgård närmare, ser man att byggnadens vänstra halva utgörs av en offentlig och huvudsakligen manligt kodad del (inrymmande förstuga, studerkammare, sal och gästkammare), medan den högra halvan (med kök, mindre stuga, sängkammare och spiskammare) förknippas med kvinnor och barn. Noteras bör att prästens studerkammare – den manliga sfären – ligger så långt bort som möjligt från sängkammaren, som vid denna tid börjat få en mer privat karaktär och i högre utsträckning associeras med den kvinnliga sfären. När besökare anlände kan man, beroende på vem som kom och besökets karaktär, anta att de antingen visades in i studerkammaren eller i salen. Eventuell förtäring tillreddes i köket och serverades sannolikt av prästfrun, prästdottern eller någon tjänstean-

de i den offentliga delen av huset.

Kulturens prästgård är emellertid inte en exakt återspeglning av prästgårdsmiljön i Västra Vram för 200 år sedan. I stället möter vi en samtida rekonstruktion av en prästgårdsmiljö, som den antas ha sett ut vid den tiden. Det museala rummet blir en plats, som för besökarens räkning har laddats med kulturhistorisk innebörd. Så framställs exempelvis studerkammaren som ett manligt territorium med dov färgskala (bortsett från de vita gardinerna), djup öronlappsfatölj och många skinnband i bokhyllorna. Vid skrivbordet kan man tänka sig prästen sittande och skrivande på sin predikan, medan prästfrun och domestikerna slamrar med grytor och fat ute i köksregionerna. I den mer privata delen av huset möts man av ett till synes mycket kvinnligt område: prästfruns toalettbord omramat

Prästfars arbetsrum med skrivbord, öronlappsfatölj och bokhyllor. V. Vrams prästgård, Kulturen i Lund. Foto: Lennart Hansson.

Frusna ögonblick? Rekonstruktion av prästfruns "boudoir" med toalettbord och bidé. V. Vrams prästgård, Kulturen i Lund. Foto: Lars Westrup.

av skirt, vitt tyg. Skorna på golvet och plagget, som ligger kastat över stolsryggen, antyder en tillfällig frånvaro: snart kommer husets fru att slå sig ned vid bordet för att kamma sitt hår eller fästa ett halsband runt halsen. På detta sätt har planlösningens könsdifferentierade sfärer accentuerats rent utställningstekniskt.

För den sentida besökaren framstår några av rummen som särskilt könsdefinierade, eller bekönade, medan andra ytor förefaller könsneutrala. Även om husets invånare inte tolkade rummens innebörder på samma sätt som vi gör idag, är det ändå troligt att vissa rum förknippades med prästen, andra med prästfrun. Sannolikt associerades prästfrun också med flera ytor än maken, eftersom hon stod för skötseln av hemmet ensam eller tillsammans med tjänstefolket. Vad könsar-

betsdelningen beträffar kan man här tala om en kvinnlig flexibilitet i det privata/halvoffentliga rummet, på samma sätt som man brukar tala om kvinnans arbetsuppgifter i bondesamhället som mer flexibla än mannens (Lövkrona 1990, Thorsen 1993).⁹

Det kan vara på sin plats att understryka att prästgården inte enbart var ett privat territorium, utan också ett offentligt. Prästgården fungerade som ett öppet hus för församlingsbor och behövande långt fram i tiden, varför prästfrun också agerade som officiell person i sitt eget hem. Hon hade en självständig, om än avledd position.¹⁰ Uppdelningen i privat och offentligt blir emellertid lätt anakronistisk när man diskuterar 1700-talets prästgårdskultur utifrån ett samtida perspektiv. Även prästfruar födda under 1900-talets första hälft har, när jag intervjuat dem, känt sig främmande inför den strikta uppdelningen mellan privat och offentligt, arbetstid och fritid (Meurling 1996b).

Efter att ha diskuterat en prästgård i museal miljö, skall nu fokus riktas mot de prästgårdar som fortfarande bebos.

"Aldrig på en söndag" – om prästgårdsnormer

De svenska prästgårdarna kan te sig både omoderna och anakronistiska för dagens prästerskap, även om kvinnliga präster och prästfruar menar att det finns både för- och nackdelar med ett sådant boende; många hus och trädgårdar är å ena sidan stora och vackra, å andra sidan svårskötta och ekonomiskt tungrodda för dagens prästfamiljer. Somliga informanter ogillar att prästgården fortfarande utsätts för en viss social kontroll – "man känner sig liksom som man går på nå'n scen", som prästfrun Kristina uttrycker det – och vill exempelvis inte sola i bikini i trädgården, medan andra menar att den utgör en underbar miljö för såväl arbete som avkoppling. Många uppfattar den som en kulturhistorisk miljö värd att värna om. Inställningen till och erfa-

renheterna av att bo i prästgård varierar således mycket från individ till individ. För vissa människor har prästgården en i positiv bemärkelse identitetsskapande innebörd, för andra utgör den en belastning.

Oavsett vilken syn som förfäktas, kan de prästfamiljer som bor i prästgårdar inte bortse från det prästerliga kulturarvet¹¹, även om prästgården varken är gammal eller anrik. Genom sin blotta existens erinrar huset om den prästerliga kulturen i allmänhet och den gamla prästgårdskulturen i synnerhet (Pleijel 1970:180f, Meurling 1996b:16–24). Den hänvisar till en allmän prästgårdshistoria, men också till sin egen specifika historia, till andra prästfamiljer som bott i huset och till särskilda händelser som tilldragit sig där.

Här kan vi återanknyta till Doreen Masseys diskussion om rum och platser. Rummet består, enligt henne, inte blott av fysiska byggnader utan byggs också upp av sociala relationer och blir till ett slags kollektivt minne, som oupphörligt konstrueras och rekonstrueras. Dess innebörd skapas i en dialektisk process mellan det fysiska rummets invånare och dess tillfälliga besökare eller utomstående betraktare (Massey 1994:137, 169; jfr Lennartsson 1999:46f, 54f).

Prästgården och dess historia kan därmed sägas utgöra en relation mellan människor i samtiden, men också mellan människor tillhörande olika generationer, därigenom utgörande ett band mellan det förflutna och nuet. Det finns föreställningar om prästgårdens betydelse förr och nu, föreställningar och minnen som kommuniceras när människor berättar om sina möten med och i prästgården. Kanske pastorsexpeditionen legat inrymd i prästgården tidigare, kanske dop och vigslar förrättats där, kanske prästfrun undervisat söndagsskolegrupper där etc. Prästgårdens historia är således allestädes närvarande och även om den vilar latent, aktualiseras den i vissa sammanhang – ibland på ett normativt sätt.

Om prästgårdens historia fortfarande utgör en levande berättartradition, kan det för prästfrun ibland kännas som om generationer av företräderskor blickar ned på henne för att iaktta hennes göranden och låtanden. Helena berättar att en av de tidigare prästfruarna i prästgården där hon bor dog när hon endast var omkring fyrtio år gammal:

Hon framstår som en väldigt älskansvärd och älsklig och omtyckt person. De [församlingsborna] pratar ofta om henne och jag tycker det är så intressant att höra om henne. Jag tycker det är så sorgligt, när jag tänker på det. Hon dog och han gifte om sig och då reparerades huset till samma års bröllop, som de säger. Vi har tapeterna kvar. Det är väldigt vackra tapeter i det stora rummet, alltså. Och den [nya] frun finns inte med i berättelserna, utan tvärtom.

Citatet visar att tidigare prästfamiljer kan leva vidare i den prästgårdshistoria – eller de prästgårdsberättelser – som förmedlas till efterföljarna och ibland fungera som statuerande exempel. Minnet av hur det var förvandlas lätt till anvisningar om hur det bör vara. Till och med tapeterna kan ge fingervisningar om tidigare prästfruar och deras levnadsöden. Om den förra prästen eller prästfrun gjorde på ett visst sätt, kan det få efterträdarna att känna förväntningar på ett likartat agerande. Det förväntade beteendet är inte sällan förknippat med traditionella könsroller: prästfrun skall baka kaffebröd och prästen läsa högt för syföreningsdamerna. Bostadsytan förvandlas från ett historielöst rum till en minnesfylld plats.

Att prästgården som yttre ramverk förtydligar prästfamiljens roll och förväntningarna på den, vittnar bland annat följande episod om: Kerstin, prästfru i sömländska Vingåker, hängde en försommarsöndag 1994 tvätt mellan äppelträden i prästgårdsträdgården strax före högmässan. Att detta skulle vara ett normbrott hade hon inte en tanke på förrän hennes mor i telefonen förskräckt utbrast: ”Inte kan man hänga tvätt i en prästgårdsträd-

gård på en söndag!” (Kyhberg Engvall 1998:7.) Kerstin blev mycket överraskad:

Varför inte? Aldrig hade jag ens funderat på att det inte passade sig. Det var nog första gången jag på allvar reflekterade över prästfrurollen i mitt eget liv. Jag hade aldrig tidigare mött några speciella förväntningar på mig som prästfru. I radhusområdet vi tidigare bott i var jag Kerstin, inte prästfrun. För mig blev det tydligt att själva prästgårdsmiljön konstituerade något nytt. /.../ Att vara gift med kyrkoherden och bo i den stora prästgården placerade mig i en historisk stafett av kvinnor vars liv präglats av att de varit gifta med präster och av den samtid de levit i (Kyhberg Engvall 1998:7f).

För de kvinnliga prästerna är situationen något annorlunda, eftersom de efter 40 år fortfarande är något av pionjärer i prästgårds-sammanhang. I prästgårdshistorien är könsarbetsdelningen traditionell och de könsnormer som kommuniceras, explicit eller implicit, talar endast indirekt till de kvinnliga prästerna. Dessa kan, i likhet med kyrkoherden Anna, i stället erfara problem som har med gränsdragningen mellan offentligt och privat att göra. Förutom att man kan bli utsatt för social kontroll, kan man också lättare bli störd på sin lediga tid när man bor i en prästgård, i synnerhet om pastorexpeditionen ligger i närheten. Men det kan också, som Anna påpekar, vara svårt att själv mentalt koppla bort sina yrkesuppgifter när man bor nära arbetsplatsen. Denna problematik illustrerar det sena 1900-talets strikta uppdelning mellan offentlig och privat sfär, mellan arbete och fritid. Invånarna i Västra Vrams prästgård hade förmodligen stått främmande inför detta resonemang.

Naturligtvis är det få prästfamiljer, oavsett om prästen i fråga är kvinna eller man, som idag lever upp till ett äldre prästfamiljsideal och i prästgårdsmiljön blir de då ett slags normbrytare som stegvis förändrar synen på vad en prästgård och dess invånare bör vara. Det faktum att inte alla prästfamiljer bor i tjänstebostäder och att andra än präster kan

bo i (av kyrkan avyttrade) prästgårdar, bidrar också till att normer knutna till prästgården och dess invånare försvinner.

I mitt material finns en generationstendens – inte helt entydig, men dock – som visar att de äldre prästfruarna är mer positivt inställda till prästgårdsboende än yngre prästfruar och kvinnliga präster. Prästgården som plats har således en mer positiv laddning för de kvinnor som var verksamma i en tid när prästfruns roll var något av ett yrke.¹² För dem hade miljön ofta en identitetsstärkande funktion, som i sin tur återverkade på upplevelsen och användandet av prästgården som rum. När dessa kvinnor i efterhand berättar om de prästgårdar de bebott, finns ibland nostalgiska inslag.¹³ Yngre prästfruar, som tar avstånd ifrån en traditionell prästfruroll, har en mer ambivalent syn på och erfarenhet av prästgårdar. Praktiska synpunkter i förening med tolkningen av platsens budskap får dem att i likhet med de kvinnliga prästerna förhålla sig mer avvaktande eller neutrala. För den senare gruppen tycks inte prästgården vara impregnerad av könsnormer eller minnen i lika hög utsträckning som för prästfruar.

Den kluvna ringen – om kyrkans könsordning

Alla miljöer är inte könskonstituerande i samma utsträckning. Graden av beköning varierar. I det följande skall jag ge en kort presentation av antropologen Britt-Marie Thuréns diskussion av begreppen genusifiering¹⁴, styrka, räckvidd och hierarki, vilka fungerar som ytterligare redskap vid analysen av fysiska miljöers könskonstituerande potential.

Könsordningen genomsyrar, enligt de flesta genusforskare, hela samhället, men den kan göra det på olika sätt. En viss relation eller situation kan ha, alternativt inte ha, med kön att göra, vilket innebär att den kan definieras som könssignifikant eller könsneutral. Detta förhållande kan också ändras, relationen eller situationen kan bekönas eller avkönas.

Thurén nyanserar diskussionen om beköning eller könssignifikans genom att slå fast att könssignifikansen kan vara mer eller mindre stark, mer eller mindre utbredd och mer eller mindre hierarkisk (Thurén 1996:77).

När man studerar hur kön organiseras inom exempelvis Svenska kyrkan, är det av intresse att se vilka relationer, situationer och/eller platser som är könssignifikanta och vilka som inte är det. Signifikansen blir särskilt tydlig vid normbrott, vilka sanktioneras olika strängt beroende på vilken typ av förseelse som begåtts, av vem, på vilken plats och vid vilken tidpunkt. Generellt kan man säga att relativt många ting (sysslor, symboler, platser, kroppsdyamik, röstläge och kläder) inom kyrkan är könsdefinierade eller könsanknutna för vissa yrkesgrupper, främst prästerna och deras familjer.¹⁵ (Jfr Thurén 1996:80f.) *Räckvidden* kan därmed sägas vara relativt stor för dessa kategorier. För kvinnliga präster ökar könssignifikansen i *styrka* ju närmare det fysiska kyrkorummet de kommer, vilket framgår av Rebeckas berättelse.¹⁶ Här uppenbaras också den manliga könsmakten eller *hierarkin*: manliga präster har tolkningsföreträde. Men det handlar också om tidpunkten, i det här fallet vem som gör vad i vilken del av kyrkorummet under gudstjänsten, det vill säga under den ideologiskt laddade ceremonin.

Kyrkorummets könsladdning

De kvinnliga prästerna berättar om den frid, kraft och inre samling de känner när de stiger in i en kyrka. Daniela menar att kyrkorummet i förening med liturgin skapar en känsla så stark, att hon nästan inte mäktar med den. Hon säger också att historien "sitter i väggarna" på ett fascinerande sätt. Ingen av informanterna tycks dock i sina personliga möten med kyrkorummet uppfatta det som särskilt könsladdat. En sådan laddning uppfattas desto starkare av kvinnoprästmotståndarna, något som får konsekvenser för de kvinnliga

prästerna, vilket följande exempel visar.¹⁷

När Anna installerades som kyrkoherde uteblev kontraktets kvinnoprästmotståndare från gudstjänsten i kyrkan, men de satt bänkade i prästgården beredda att delta i den efterföljande mottagningen när hon kom hem. Detta kan tolkas som en makt demonstration med tydlig anknytning till det fysiska rummets könsskapande betydelse. För kvinnoprästmotståndarna besitter kyrkorummet en hög grad av könssignifikans – i synnerhet området innanför altarringen – och det är männen som kan ta sig rätten att definiera vem som är en "äkta" förkunnare och vem som, enligt deras uppfattning, inte är det, antingen genom att klyva altarringen eller, som i detta fall, genom att utebli från gudstjänsten eller nattvarden. Att i kyrkan delta i en installation av en kyrkoherde med "felaktig" könstillhörighet, var för dem en omöjlighet, men däremot kunde de sluta upp vid mottagningen i prästgården, som med sin lägre könssignifikans utgjorde mer neutral mark för dem.

Kyrkorummet kan således tolkas på olika sätt av olika människor. Dess könsladdning uppenbaras först när någon bryter mot hävdvunna föreställningar om vem som får göra vad och var inne i kyrkan. Även om de kvinnliga prästerna inte anser det sakrala rummet vara särskilt bekönat, blir de varse att andra grupper uppfattar det så. Detta måste de förhålla sig till, varför kyrkorummet indirekt blir könssignifikant även för dem. Den strid som rör tolkningen av de heliga texterna, tar på så vis säte i en konkret fysisk miljö och kyrkorummet blir en plats som starkt bidrar till att skapa prästers yrkesidentitet och influera deras könskonstituering.

Mot bakgrund av detta kan man säga att kyrkorummet för präster (oavsett kön och ämbetsyn) utgör den mest könsdefinierande och -konstituerande miljön – styrkan är med Thuréns terminologi påtaglig – ett slags kärnområde vars signaler (normativa budskap om

kön och yrkesroll) sprids likt ringar på vatt-net. Signalerna avtar i styrka ju längre bort från centrum man kommer – räckvidden är med andra ord begränsad – vilket innebär att prästgården är något mindre könssignifikant, att pastorsexpeditionen är det i ännu lägre grad och så vidare. När det gäller könshierarkin är den mycket påtaglig i kyrkorummet – särskilt bakom altaret – även om den också kan förnimmas i sammanträdeslokalen.

För prästfruarna framstår kyrkorummet som mindre könssignifikant än prästgården, vilket har med prästfrurollens historia och prästfruarnas avledda position att göra. Prästgården var, som antytts, tidigare i hög utsträckning prästfruns territorium, medan kyrkan var prästens. För de kvinnliga prästerna är förhållandet snarast det omvända, eftersom de kan ses som inkräktare i en manskultur¹⁸ och i ett manligt definierat kyrkorum, där de i förhållande till historien och traditionen gör sig skyldiga till ett normbrott. Därför är detta rum mer könskonstituerande för dem än prästgården. Visserligen är de normbrytare även där, men kyrkan med dess gudomliga förtecken gör att normbrotten blir mer påtagliga i kyrkorummet än i prästgården.

Gränsen mellan privata och offentliga rum

I andra miljöer än kyrkan och prästgården är könssignifikansen inte lika markant vare sig för kvinnliga präster eller prästfruar och om så är fallet kan det handla om tider och platser där kvinnor är – eller känner sig – utsatta rent generellt, exempelvis i stadsmiljö en sen kväll. För att visa detta skall jag diskutera några exempel rörande andra miljöer och deras eventuella könsladdning, nämligen privatbostaden, pastorsexpeditionen och andra människors hem.

Att ha ”Prästgården” som postadress är inte alltid populärt i prästfamiljen, eftersom man med den adressen omgående blir socialt inplacerad. Om man i stället bor i privatbostad förblir man mer anonym för omgivning-

en, vilket för många känns befriande. Prästfamiljen slipper leva med ”prästgårdsnormer i väggarna” och även om grannar och andra vet vem man är, associeras inte bostaden till ett visst yrke som fallet är med prästgården. En privatbostad tonar således ned den professionella tillhörigheten liksom vissa förväntningar på prästfamiljen och även om det finns könsaspekter att lägga också på dessa bostäder, är de sannolikt inte i första hand förknippade med präst- respektive prästfrurollen.

Pastorsexpeditionen utgör en miljö där många prästfruar tidigare var verksamma; de ”hjälpste till” som kontorister, vanligen oavlönade. När pastorsexpeditionen var placerad i prästgården kändes detta naturligt för många av dem, eftersom gränsdragningen mellan det offentliga och det privata rummet här var otydlig. Här fanns också en könsaspekt, men inte lika prästfruinriktad som i den övriga prästgården. Den manlige prästen intog nämligen en särposition även på expeditionen, medan övriga medhjälpare som regel var kvinnor och prästfrun därigenom kom att inta ett slags kontoristposition, när hon arbetade i den miljön. Dessutom fanns ibland endast en telefon i prästgården och då var gränsdragningen mellan tjänste- och privatsamtal omöjlig att dra för inkommande samtal. En prästfru, född 1932, formulerar det på följande sätt:

Pastorsexpeditionen låg på den tiden i prästgården, och det betydde att det var en jämn ström av människor och telefonen ringde ofta, även utanför expeditionstid. Aldrig hände det att någon blev avspisad med att expeditionstiden var slut, nej vilken tid som helst var min man anträffbar, och var inte han hemma tog alltid jag eller vår dotter emot samtalen och skrev också ut personbevis och dylikt (Kyhllberg Engvall 1998:148).

Under andra hälften av 1900-talet kom pastorsexpeditionen att separeras från prästgården och därigenom blev många prästfruar mindre engagerade i expeditionsgöromålen, om de inte var anställda som kontorister eller

kyrkoskrivare. Därför kan expeditionen i dag knappast sägas vara en särskilt normativ miljö för prästfrun.

För prästerna utgör expeditionen en del av arbetsmiljön och man kan fråga sig om köns-signifikansen där har avtagit i styrka. Jämfört med kyrkorummets könssignifikans råder det knappast någon tvekan därom. Eftersom chefen likaväl kan vara en kvinna som en man, är det inte självklart att kyrkoherderummet är en manlig domän och expeditionspersonalen behöver inte enbart utgöras av kvinnor. Även om ordet chef (kyrkoherde, prost, biskop) fortfarande får de flesta att associera till en man (Wahl 1996), kan man konstatera att det pågår en viss uppluckring beträffande könsföreställningar knutna till pastorsexpeditionen som fysiskt rum. En kvinnlig präst förefaller inte lika gränsöverskridande där som i kyrkorummet.

Präster – och prästfruar – rör sig i många olika miljöer utanför de direkt kyrkliga domänerna. Exempel på sådana miljöer är sjukhus, servicehus, skolor, arbetsplatser, privatbostäder och så vidare. En av de arbetsuppgifter som de kvinnliga prästerna nämner som potentiellt obehaglig är hembesök hos ensamma män. Denna obehagskänsla har en tydlig könsdimension, som hänger samman med den rädsla många kvinnor hyser när de rör sig ute i det offentliga rummet: fruktan att bli utsatta för mäns våld. De kvinnliga prästerna känner en liknande rädsla, fast den här är förknippad med det privata rummet.

Att göra hembesök och föra enskilda samtal med människor ingår emellertid i prästernas tjänsteåligganden och för att minimera eventuella riskmoment brukar flertalet av mina informanter förlägga samtalen till tjänsterummet alternativt till kyrkan, där de vet att det finns andra människor i närheten. Här ges alltså exempel på en rädsla som för kvinnorna är förknippad med kön och okända människors privata rum, inte sällan med människor som befinner sig i kris och därför kan reagera

på ett oväntat sätt. Då beköns det privata rummet tillfälligtvis starkt och den kvinnliga prästen försöker på olika sätt neutralisera det eller tillgripa preventiva strategier, som att förlägga besöket till platser där det finns kollegor (präster, organister, expeditionspersonal eller vaktmästare) i närheten. I det fallet fungerar pastorsexpeditionen eller kyrkorummet som ett slags tillflyktsort för kvinnor med en viss typ av tjänst inom kyrkan.

Beköna(n)de rum

IVästra Vrams prästgård tycks tiden stå stilla, men inom Svenska kyrkan har mycket hänt under senare år. Tjänstebostadstvånget har upphört, kyrkan säljer många av sina prästgårdar, jämställdheten har åtminstone på papperet vunnit insteg och därtill har kyrkan nyligen skilts från staten. I denna artikel har jag diskuterat det fysiska rummets könsmässiga innebörd med en museal prästgårdsmiljö samt intervjuer med kvinnliga präster och prästfruar som utgångspunkt. Nedan summeras resultaten och diskuteras fysiska miljöers ”omladdningspotential”.

Den första frågan som ställdes inledningsvis rörde prästgårdens olika sfärer samt vad de eventuellt kan avslöja om arbetsdelningen i äldre tiders prästfamilj. Vid ett studium av planlösningen i Västra Vrams prästgård utkristalliseras olika områden som förknippas med kvinnors och mäns verksamhet, offentligt och privat. De delar av prästgården där man tog emot folk i församlingsangelägenheter förknippades sannolikt med prästen, särskilt studerkammaren. Detta rum kunde också anta en mer privat karaktär, som när prästen drog sig tillbaka för att läsa eller skriva. Salen har förmodligen förknippats med såväl präst som prästfru, men anledningen till att man samlade människor omkring sig här i olika sammanhang hade ofta anknytning till prästycket. Många gånger var dessa gränser mellan offentligt och privat, kvinnligt och manligt emellertid flytande, då den

prästerliga gärningen involverade hela prästfamiljen och prästfrun därmed kan betraktas som ett slags yrkeskvinna i sitt eget hem.¹⁹

Man kan vidare anta att husets fru associerades med flera ytor i bostaden än maken, eftersom hon stod för skötseln av hemmet ensam eller med hjälp av tjänstefolk. Beträffande könsarbetsdelningen kan man tala om en kvinnlig flexibilitet i det privata/halvoffentliga rummet. Till "hennes" del av prästgården kunde också fattiga, sjuka och bedrövade komma för att få stöd och hjälp. Den kvinnliga sfären förblev därmed inte endast privat. I skuggan av hustavlan hade prästfrun således en relativt betydelsefull roll i hem och församling.

De följande frågorna i inledningen gällde ett nutidsperspektiv på hur kvinnliga präster och prästfruar uppfattar de kyrkliga miljöer de rör sig i. Det stod klart att såväl prästgården som kyrkorummet kan tolkas på olika sätt av olika människor och att könssignifikansen först uppenbaras när någon bryter mot hävdvunna föreställningar om vem som får och bör göra vad och var. Så måste exempelvis kvinnliga präster, som inte finner kyrkorummet särskilt bekönat, förhålla sig till att andra grupper uppfattar det så. Därigenom blir det sakrala rummet indirekt könsladdat även för dem och deras könskonstituering påverkas genom att de vet att det finns människor som anser dem vara felaktigt inplacerade bakom altaret. Sätten att hantera detta varierar. Uppenbarligen finns här en maktaspekt involverad: manliga präster (i första hand) utnyttjar sitt tolkningsföreträde för att legitimeras sin tolkning av de heliga texterna och exkludera kvinnor i skrud. Här fungerar kyrkorummets fysiska gränser – såsom området innanför respektive utanför altarringen – som symboliska (och ibland reella, jfr inledningen) könsmarkörer.

Om kyrkan utgör den mest könssignifikanta platsen för präster, tycks prästgården vara mer bekönan för prästfruar. Mottag-

ligheten för de könsnormer som "sitter i väg-garna" och manar till en traditionell könsarbetsdelning varierar naturligtvis, men de flesta prästfruar är medvetna om att de, som Kerstin i Vingåker uttrycker det, är inplacerade i "en historisk stafett av kvinnor vars liv präglats av att de varit gifta med präster" (Kyhlberg Engvall 1998:8). Deras könskonstituering påverkas idag förmodligen i mindre grad av detta, men de måste alltid förhålla sig till att vara "en i raden", vilket blir särskilt tydligt i en prästgårdsmiljö.

Omladdning pågår?

Prästgården eller kyrkorummet har lika lite som andra fysiska miljöer någon entydig eller evig innebörd, även om vissa tolkningar av platserna i fråga dominerar över andra. Erfarenheterna av och tolkningen av rum och platser är beroende av uttolkarens referensramar och därmed också föränderliga (jfr Massey 1993, Lennartsson 1999:54). Innebörden av specifika fysiska miljöer kan i takt med förändringar i det omgivande samhället också förändras, "omladdas". Tolkningen av en fysisk miljö är således både tids- och kontextbunden. Så kan exempelvis äldre prästfruar se de stora, svårskötta prästgårdarna i ett försonande skimmer när det tidsmässiga avståndet till dem blivit stort, medan både negativa och positiva aspekter ständigt är aktuella för de prästfamiljer som för närvarande bor i tjänstebostad. Går vi utanför kyrkans led är det också uppenbart att människor som inte är kyrkligt aktiva eller intresserade, har ett annat förhållningssätt till såväl prästgårdar som kyrkor. Altarringen är exempelvis knappast lika symboliskt laddad för dem som för de troende.

Historiskt sett har kyrkan och prästgården som fysiska rum konstruerats och givits mening genom aktiviteter som definierar män och kvinnor såsom varande olika (jfr Telste 2000). Geograferna Linda McDowell och Joanne P. Sharp (1997) menar att fysiska och

sociala gränser ömsesidigt förstärker varandra och att rumsliga relationer bidrar till att få människor att godta bekönade maktrelationer. I mitt material kan man se tydliga exempel på detta, men också försök att bryta mot och omförhandla såväl fysiska som sociala och könsmissiga gränser.

I och med de kvinnliga prästernas inträde i kyrkan, bakom altarringen, har en omdefinieringsprocess tagit sin början. Kvinnorna uppfattas visserligen fortfarande av meningsmotståndarna inom yrket som normbrytare, men efter 40 års närvaro betraktas de av gemene man närmast som självklara utövare av prästyrket. De har med andra ord börjat inta det kyrkliga rummet i flera bemärkelser: på ett socialt och kulturellt plan likaväl som på ett fysiskt. I kyrkorummet förs nu en kamp om könsens plats och uppgifter och det är inte längre självklart att altarringen skall delas för att kvinnoprästmotståndarna skall tillfredsställas. En ny praktik leder på sikt till att nya innebörder fogas till de gamla: tidigare manligt definierade områden som predikstol och altare blir nu mindre förknippade med manligt kön i och med att de brukas av både män och kvinnor (jfr Moore 1994, Telste 2000).²⁰

Beträffande prästgårdarna sker också här en successiv "omladdning". När yngre prästfruar och kvinnliga präster bor i tjänstebostaden på andra premisser än föregångarna, intar de rummet (platsen) och fyller det med nya innebörder. Det innebär inte att de traditionella prästgårdsnormerna utplånas, men att de får konkurrens av andra normer och värderingar. Man kan därför anta att kommande generationer ingalunda behöver uppfatta en prästgårdsmiljö på samma sätt som vi själva eller tidigare generationer gör eller har gjort.

Birgitta Meurling, FD, forskarass.

Inst. för kulturantropologi & etnologi, Uppsala

Noter

- 1 Informanterna har fingerade namn.
- 2 Med könsdikotomisering avses den process varigenom vi indelar mänskligheten i två kategorier: män och kvinnor (Lundgren 1993).
- 3 Jag utgår från den feministiska forskningens grundpremiss att det föreligger en maktrelation mellan könen på olika nivåer. För en fördjupad diskussion, se Lundgren 1993 och Meurling 1996b.
- 4 Jag vill tacka doc. Birgitta Svensson (Lund) och Dr. Art. Kari Telste (Oslo) för konstruktiva synpunkter på föreliggande artikel.
- 5 Etnologin brukar betraktas som en "vardagsvetenskap", vilket dock inte innebär att man inte bör eftersträva ett stringent vetenskapligt språkbruk. För att ge ett exempel: kyrkorum är en vedertagen beteckning, att börja tala om "kyrkoplats" ter sig märkligt även i en artikel som problematiserar begreppen plats och rum.
- 6 Kön betraktas här som något som kontinuerligt skapas, bl.a. i förhållande till normer för hur kvinnor och män bör vara, se ut och bete sig. För vidare diskussion av könskonstitueringsprocessen, se Lundgren 1993.
- 7 För en diskussion av den fysiska miljöns och bostadens gestaltning bland det förra sekelskiftets intellektuella, se Ingemark 1998.
- 8 Det finns även andra aspekter som är förknippade med den fysiska miljön, såsom släkt- och generationstillhörighet.
- 9 I ett annat sammanhang har jag diskuterat prästgården som arena för könskonstituering (Meurling 1996a).
- 10 Positionsmakt är den auktoritet som en person (kvinna eller man) besitter i kraft av sin kunskap inom ett visst område, exempelvis ett yrkesområde (Lundgren 1989). En präst har i enlighet därmed positionsmakt, medan hans fru har en avledd position i förhållande till sin man och hans yrke.
- 11 Det prästerliga kulturarvet skapas i första hand av människor som i någon bemärkelse intresserar sig för kyrkan, prästerskapet, dess historia och framtid. Ofta har detta kulturarv en identitetsskapande funktion. Diskussionen om prästgårdsmiljön som ett kulturarv har bl.a. aktualiserats i samband med tjänstebostadstvångets upphörande år 1987 och kyrkans påföljande avyttring av sina prästgårdar (Reimers 1993:52).

- 12 Även om påfallande många prästfruar uppfattat sin prästfruroll som ett kreativt yrke, vilket i vissa fall kan tolkas som ett utslag av nostalgi (jfr not 13), finns det också exempel på kvinnor som inte funnit sig tillrätta och som på olika sätt brutit mot normerna för ett förväntat prästfrubeteende. För dem har prästgården inte haft någon identitetsstärkande funktion i positiv bemärkelse.
- 13 Antagandet att nutidsmänniskans nostalgi är riktad mot exempelvis platser där vi känner oss hemma (Löfgren 1997:69, jfr Wolf-Knuts 1995:53), skulle kunna ha en viss relevans i detta fall. Diskussionen om nostalgi, könskonstituering och prästgårdsminnen har jag tagit upp i ett annat sammanhang (Meurling 1996a).
- 14 I likhet med Thurén finner jag det svenska ordet genusifiering klumpigt (Thurén 1996:84) och använder mig i stället av ord som *beköning*, *könsdefiniering*, *könssignifikans* respektive *könsladdning*. I min forskning har jag använt begreppet kön i stället för genus av skäl som jag inte går in på här. För vidare diskussion, se Meurling 1996b.
- 15 Här är det, vilket redan framhållits, det fysiska rummets grad av beköning som står i fokus, men diskussionen kan i andra sammanhang utvidgas till att gälla exempelvis beteende och klädsel.
- 16 En annan plats där könssignifikansen tycks öka är sammanträdesrummet, i synnerhet i de fall där den kvinnliga prästen innehar en chefsbefattning.
- 17 Jag har använt detta exempel i ett annat sammanhang (Meurling 1999), men det tål att upprepas.
- 18 Jfr Fürsts (1988) diskussion om kvinnliga akademikers situation i en miljö som historiskt och kulturellt sett dominerats och dominerats av män.
- 19 Jag är medveten om att diskussionen om offentligt och privat samt yrkesliv blir lätt anakronistisk i detta sammanhang. Det finns emellertid inte utrymme för en uttömmande diskussion av begrepps-användningen här.
- 20 Man kan ställa sig den frågan om predikstol och altare enbart skulle kunna förknippas med kvinnor och kvinnlighet. Det hypotetiska svaret är att så möjligen kan ske om prästyrket blir så gott som kvinnodominerat, men denna tänkta kvinnodominans måste ändå konfronteras med kyrkans och prästerskapets patriarkaliska historia, varför jag ändå ställer mig tveksam till att så skulle kunna bli fallet.

Källor och litteratur

Informanter

- Kristina (prästfru), född 1929
 Helena (prästfru), född 1938
 Anna (präst), född 1947
 Rebecka (präst), född 1960
 Daniela (präst), född 1963
 Band och utskrifter förvaras hos författaren.

Litteratur

- Arvastson, Gösta 1976: V. Vrams nymodiga prästgård. I: *Kulturen*, s. 147–162.
- Fürst, Elisabeth 1988: *Kvinner i akademien – inntrengere i en mannskultur? Om ansettelsesprosessen ved universitet og distriktshøgskoler*. Oslo: NAVF:s sekretariat for kvinneforskning.
- Ingemark, Anna 1998: Det privata hemmet som offentlig scen. Ellen Keys Strand & Verner von Heidenstams Övralid. I: *Rig* nr 2, s. 76–87.
- Kyhllberg Engvall, Kerstin (red.) 1998: *Prästfruminen*. Stockholm: Verbum.
- Lennartsson, Rebecka 1999: Impressioner. Om rörelse, betraktande och stadens bekönade rum. I: Arvastson, Gösta (red.), *Det urbana rummet*, s. 40–58. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Lundgren, Eva 1989: Samspel, maktkamp och sexualisering – om 42 präster i norska kyrkan. I: *Kvinnevetenskaplig tidskrift* nr 2, s. 49–62.
- Lundgren, Eva 1993: *Det får da være grenser for kjønn. Voldelig empiri og feministisk teori*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Löfgren, Orvar 1997: Mellanrum. Vita fläckar och svarta hål i storstadens utkant. I: Saltzman, Katarina & Svensson, Birgitta (red.), *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*, s. 45–69. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lövkrona, Inger 1990: Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet? I: Gustavsson, Anders (red.), *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet*, s. 179–211. Etnolore 9. Uppsala: Etnologiska institutionen.
- Massey, Doreen 1993: Power-geometry and a progressive sense of place. I: Bird, J. (red.), *Mapping the Futures – Local Cultures, Global Change*. London: Routledge.
- Massey, Doreen 1994: *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- McDowell, Linda & Sharp, Joanne P. (red.) 1997:

- Space, Gender, Knowledge. Feminist Readings*. London: Arnold.
- Meurling, Birgitta 1996a: Halvvägs till himlen – prästgården som arena för könskonstituering och nostalgi. I: *Religion & Bibel*, s. 81–94.
- Meurling, Birgitta 1996b: *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*. Stockholm: Carlssons.
- Meurling, Birgitta 1999: Kvinnorum i fadershus – kvinnliga prästers könskapande. I: *Kulturella Perspektiv* nr 3, s. 36–48.
- Moore, Henrietta 1994: *A Passion for Difference. Essays in Anthropology and Gender*. Bloomington: Indiana University Press.
- Pleijel, Hilding 1970: *Hustavlans värld. Kyrkligt folk-liv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum.
- Reimers, Gerd 1993: *Lärdom och idyll. Prästgården som bildningsmiljö*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Saltzman, Katarina & Svensson, Birgitta (red.) 1997: *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Telste, Kari 2000: Byen som arena for forhandlinger om kjønn. Etnologiske perspektiver på kjønnsmoral i Kristiania i årene omkring 1900. (Opublicerat föredrag, Hankø i maj 2000.)
- Thorsen, Liv Emma 1993: *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinne 1920–1985*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Thurén, Britt-Marie 1996: Om styrka, räckvidd och hierarki, samt andra genusteoretiska begrepp. I: *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 3–4, s. 69–85.
- Wahl, Anna 1996: Företagsledning som konstruktion av manlighet. I: *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1, s. 15–29.
- Wolf-Knuts, Ulrika 1995: Den nostalgiska upplevelsen. I: *Norveg* nr 2, s. 33–45.

SUMMARY

From the altar rails to the kitchen of the vicarage: On place, space and gender

The article deals with the gendered implications of the physical environment, in particular clerical buildings such as the church and the vicarage. The empirical sources consist of biographical notes and interviews with clergymen's wives and women clergymen.

With the vicarage of Västra Vram as an empirical example, one can assert that long time ago the rooms of the vicarage were more or less gendered, more or less private, a fact that influenced the gender division of labour in the house. Although this is not the case today, the memories of the past exist as a kind of criterion always present in the vicarage, for the clergyman and his/her family. The impact of this norm system varies from individual to individual: some clergymen's wives are very concerned about it, others are not.

The women clergymen are to a less extent influenced

by the norms of the vicarage, instead they struggle for their existence in the church building. The fact that some people do not accept their clerical vocation makes the area around the altar extremely symbolically significant and the issue of gender omnipresent. It is obvious that some of the clergymen do not hesitate to use their power of gender and position to exclude their female colleagues behind the altar.

Finally, one can note that the interpretations of certain physical milieus vary according to the frames of reference and experiences of individuals. The multifold interpretations are not stable, which means that people with no or little contacts with the church may interpret clerical buildings in other ways than my informants. The gender implications of the physical environment is, in other words, diverse and complex.